

Selânik'in Sultan Murad tarafından fethedildiğini belirten, Eskicuma Camii'nin sütunlarından birindeki kitâbe

yarısında veya ortalarına doğru inşa edildiği tahmin edilir. Önceleri Aya Paraskevi Kilisesi olduğu sanılırken sonraları bunun yanlışlığı anlaşılmış ve gerçekte kilisenin Meryem adına yapıldığı, pek çok Bizans kaynağında adı geçen Akheiro-poietes Meryemi Kilisesi'nin burası olduğu tesbit edilmiştir. Binaya yakıştırılan Paraskevi adı da Eskicuma adının Grekçe'ye çevrilmesi suretiyle ortaya çıkmış olup (Paraskevi = Cuma) gerçekte bir ilgisi yoktur.

Bina klasik üç nefli (sahn) bazilika biçimindedir. Nefleri iki dizi halinde her bir sırada on iki adet olmak üzere sütunlar ayırır. Orta nefin sonunda yarım yuvarlak bir apsis çıkıntı teşkil eder. Yan neflerin üzerlerindeki galeriler de sütunludur. Burası cami olduğunda bu sütunlar pâyeye haline getirilmişti. Ayrıca yan cephelerde sıralanan bol sayıdaki kemerli pencereler de örülmüştü. Üstü kiremit kaplı ahşap ve dört meyilli çatı ile örtülü olup bu şekil Türk dönemindeki son çatının yenilenmiş halidir. Aslında orta nefin üstünün çifte meyilli bir çatı biçiminde olması gerekir.

Cami tekrar kiliseye çevrildiğinde alt sıradaki kemerleri çerçeveleyen kalem işi nakışlarla kemerlerin aralarında yuvarlak çerçeveler içindeki yazılar da ortadan kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 167, vr. 52; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, VIII, 155; Ch. Texier — P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, s. 128; O. Taf-ralli, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, s. 160-165; Ch. Diehl v.dğr., *Les Monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, s. 35-58; St. Pelekanidis, *Palaiochristianika Mnemeia Thessalonikes*, Thessalonikes 1949, s. 11-41; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 222; B. Demetriadis, *Topographia tes Thessalonikes kata tin epokhes tes Turkokratias*, Thessalonikes 1983, s. 287-288; A. Papagiannopoulos, *Monuments of Thessaloniki*, [baskı yeri ve tarihi yok], s. 52-56; Ch. Diehl, "La basilique d'Eski Djouma et sa décoration en mosaïque à Salonique", *Revue de l'Art Ancien et Moderne*, XXXV, Paris 1914, s. 5-14; A. Bakalopoulos, "Zur Geschichte des Acheiropoiotes und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken in Jahre 1430", *BZ*, XXXVII (1937), s. 372-375.

SEMAVİ EYİCE

ESKİŞEHİR

İç Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Sakarya nehrinin kollarından Porsuk çayının ve ona dökülen Sarısu deresinin geçtiği geniş ovanın (Eskişehir ovası) güneybatı kenarında denizden 792 m. yükseklikte yer alır. Şehrin bulunduğu mevki, İç Anadolu'ya uzanan tarihî yolların kesiştiği yer olması yanında bölgenin İstanbul'a açılan kapısı özelliğini taşır. Ancak bu uygun mevkiine rağmen asıl gelişmesi XVII. yüzyıldan sonraya rastlar. Eskişehir adı, Türkler'in Anadolu'ya gelişinden sonra şehrin kurulduğu mevkiin durumuyla ilgili olup muhtemelen bugünkü şehre 3 km. uzaklıkta bulunduğu sanılan antik Dorylaion harabeleri yakınında yer almasına dayanır. Ancak Dorylaion'un kurulduğu yer bugün hâlâ tartışmalıdır.

Tarih. Eskişehir çevresinde yapılan pre-historik araştırmalar bölgede Paleolitik (Eskitaş) döneminde yerleşmeler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Orta Sakarya vadisinin çeşitli yerlerinde bulunan kalay yatakları ile Gümele (Mihalgazi) gümüş yatakları, Kalkolitik dönemde milâttan önce 4000'lerden itibaren bu sahayı cazip bir yer haline getirmiştir. Eskişehir'in kuzeybatısındaki Demircihöyük'te milâttan önce 4000-1500 yılları arasındaki yerleşme izlerini gösteren kalıntılar bulunmuştur. Hitit döneminde ise (m.ö. 2000-1200) bu bölge ile ilgili önemli bir gelişmeye rastlanmamaktadır. Ancak Mahmudiye yakınlarındaki Kuşhöyük ve Güvercinhöyük'te, ayrıca Hamidiye ile Demircihöyük'te bu döneme ait kültür örnekleyen bazı kalıntılar bulunmuştur. Milâttan önce 1200 sıralarında Frigyalılar'ın gelişleriyle bölge nisbi bir canlılık kazanmıştır. Nitekim Eskişehir'in 40 km. güneybatısında yer alan Yazılıkaya (Midas) bu döneme aittir. Bu merkezde Frig (Phryg) diliyle yazılmış yazıt ve kaya mezarları vardır.

Milâttan önce 700'lerde Batı Anadolu'da Lydialılar'ın rolü ile başlayan şehirleşme ve ticarî hareketlilik Eskişehir yöresini de etkiledi. Bugünkü şehir merkezine 3 km. uzaklıkta bir Frig şehri olarak kurulduğu sanılan Dorylaion da bu sıralarda gelişmeye başladı. Bu antik merkezin yer aldığı belirtilen Şarhöyük ile 11 km. uzaklıktaki Karacahisar şehrin ilk kurulduğu alan olarak kabul edilir. Milâttan önce I. yüzyılda coğrafyacı

Strabon Dorylaion'u Frigya şehirleri arasında gösterdiği gibi Eskişehir ovasındaki Sangarios (Sakarya) nehri üzerinde başka yerleşim birimleri bulunduğunu da ifade eder. Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu'da bu devletlerin düzenini sürdürmeye yarayan belirli stratejik ve askerî merkezler geliştiği sırada Dorylaion, İstanbul'dan Anadolu ve Suriye taraflarına geçen ana yol üzerinde olduğu için sadece bir uğrak yeri durumunda bulunuyordu. VI. yüzyılda Balkanlar'da Hun Türkleri'nin ve Doğu Avrupa kökenli kavimlerin getirdiği sosyal hareketlilik Doğu Akdeniz ve Mısır'da ticarî faaliyeti arttırdıncı Dorylaion bölgesi önem kazanmaya başladı. Bu arada Iustinianopolis (Sivrihisar) yeni bir konak yeri olarak ortaya çıktı. Bu sıralarda Dorylaion da imar edilmişti.

VII. yüzyılda İslâmiyet'in hızla yayılması Bizans'ı doğrudan etkiledi; Mısır, Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının bir kısmını kaybeden Bizans'ın Anadolu'da gerilemesi, Dorylaion'u İstanbul ve Marmara sahasındaki Bizans düzeniyle bütünleşen bir taşra kasabası haline getirdi. Bu arada doğrudan İstanbul'u fethetmek için yapılan seferler sırasında şehir iki defa zaptedildi. İlk fetih 708'de Emevî Halifesi I. Velîd zamanında Mesleme b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirildi. 778 yılında ise bu defa Hasan b. Kahtabe şehir civarına kadar geldi. Bu vesile ile Arap kaynaklarında şehrin adı "Durûlye, Derveliye" (دروليه) şeklinde zikredilir (Belâzûrî, s. 236). Araplar'dan sonra bölge Türk akınlarına uğradı. Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti yoğun Türkmen göçünü desteklediği gibi bölgede yeni kasaba ve şehirlerin oluşmasına da yol açtı; bu arada Dorylaion "Eskişehir" haline geldi. Malazgirt Zaferi'nden dört yıl sonra İznik'in fethedilmiş olması Eskişehir tarafında da fetihler yapıldığını gösterir. Nitekim Kutalmışoğlu Süleyman Şah'a bağlı Türkmenler bu sıralarda Eskişehir'i ele geçirmişlerdi. Ancak Haçlı tehlikesi Eskişehir çevresinin bir süre terk edilmesine yol açtı. 30 Haziran 1097 tarihinde Eskişehir'de bir savunma hattı kuran I. Kılıcarşlan, Haçlı ordugâhını kuşattığı sırada arkadan gelen çok kalabalık (400.000 civarında) kuvvetler yüzünden geri çekilmek zorunda kalmıştı (Runciman, I, 140-144). Selçuklular'ın çekilmesinin ardından şehir yeniden Bizans idaresi altına girdi. Ancak yoğun Türkmen kitleleri ana yollar ve idarî merkezler dışındaki alanda yerleş-

meyi sürdürdüler. Eskişehir-Seyyid Gazi arasındaki Bizans-Selçuklu siyasi sınırının kuzey ve batı taraflarında 300.000 çadırılık bir göçmen kitlesi yerleşmiş bulunuyordu. Bu durum Selçuklular ve Bizans arasında yeniden gerginliğe yol açtı. Bölgedeki Türkmenler'in boşaltılması sırasındaki karışıklıklar şehrin harap hale gelmesine sebep oldu. 1175'te İmparator Manuel Komnenos yıkılan kaleyi yeniden tamir ettirdiyse de bu durum az sonra her iki devlet arasında anlaşmazlık konusu haline geldi. 1176 Miryokefalon (Düzbel) Savaşı'ndan yenik çıkan Manuel, II. Kılıcarşlan ile imzaladığı antlaşma şartları uyarınca Dorylaion'da yaptığı tahkimatı yıkıp burayı boşalttı. Böylece bir süre yıkık ve metrük kalan şehre Türkler tarafından muhtemelen bu dönemden itibaren Eskişehir dendi. Eskişehir'in uç bölgesinde, yani gazâ ve cihada açık bir sahada bulunması gazi ve derviş gruplarının bu tarafta yoğunlaşmasına sebep oluyordu. XIII. yüzyılda Konya'yı merkez yaparak bütün Anadolu'da kalkınma hareketi meydana getiren Anadolu Selçukluları, Eskişehir'i Marmara tarafına yapılan akınlar için bir kışlak yeri olarak kullandılar. Eskişehir'in çevresindeki topraklar Konya'daki Selçuklu sultanına ulaşan bir ön saha olup "Sultan Önü" olarak anılmaya başlandı.

Ancak bu adın ilk dönem Osmanlı kaynaklarında ve bazı vakfiyelerde genellikle Sultanöyüğü şeklinde kayıtlı olması, Sultanönü adının bundan bozma olduğunu da düşündürmektedir. Sultanöyüğü adının ise, 1173'te bölgeyi ziyaret eden Arap seyyahı Ali b. Ebû Bekir el-Herevî'nin eserinde geçtiği ve 1097 savaşı sırasında I. Kılıcarşlan'ın karargâh kurduğu tepeye (Höyük) verilen addan kaynaklandığı belirtilir (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 508). Bölge, Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girişi sırasında Moğollar'ın baskılarından kaçan binlerce Türkmen'in başlıca yerleşme alanını teşkil etti. 1261'e doğru Sultanöyüğü-Kütahya bölgesinde 200.000 çadırılık Türkmen grupları yerleşmişti. Bu yıllarda Moğol valilerinden olan Cacaoğlu Nüreddin'in idaresi Eskişehir yöresini de içine alıyordu. Cacaoğlu Eskişehir'de bir cami yaptırmış, 1272 tarihli vakfiyesiyle de buraya bazı gelirler tahsis etmiş, ayrıca başka imar faaliyetlerinde de bulunmuştur.

Uç bölgesi durumundaki Eskişehir civarında kalabalık Türkmen gruplarının bulunuşu az zaman sonra yeni bir beyliğin, Osmanlılar'ın doğuşuna yol açtı ve burası onların ilk faaliyet alanlarını teşkil etti. Osmanlı tarih geleneği 1291 yılında Osman Gazi'nin Karacahisar'ı fethettiği, burada ve Eskişehir'de cami yapıp minber konduğu, Osman Bey adına ilk cuma hutbesinin Karacahisar'da ve bayram hutbesinin de Eskişehir'de okunduğu şeklinde bilgilerle örülüdür. Bunların doğruluğu şüpheli olmakla birlikte Eskişehir'in Osmanlılar'ın ilk ele geçirdikleri yer ve ilk idarî teşkilâtın bir parçası olması muhtemeldir. İlk Osmanlı kroniklerinde, Osman Bey'in sağlığında oğlu Orhan'ın Karacahisar (Sultanönü) sancak beyi, kardeşi Gündüz Alp'in Eskişehir subaşı olduğu belirtilir. Osmanlı idaresi altında Eskişehir, fetihlerin ilerlemesiyle tarımla uğraşanlar için basit bir pazar yeri ve ana yollar üzerinde bir uğrak noktası olmaktan çıkarak bir idarî ve kültürel merkez haline geldi. 1333'te bölgeyi dolaşan İbn Battûta, "Sultan Eyüki" müderrisinin zamanın büyük âlimlerinden biri olduğundan, Irak ve Tebriz'de tahsil yaptığından bahseder. Nitekim Fâtih devrine ait vakıf kayıtlarına göre şehirde bir kısmının kuruluşu Selçuklular zamanına kadar giden Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî, Seyyid Abdullah, Ahî Mehmed, Ahî Ede, Ak Doğan, Ahî Ömer, Gül Dede, Hacı Nasreddin, Ahî

Mahmud zâviyelerinin bulunuşu, buranın köklü bir kültürel potansiyele ve hareketliliğe sahne olduğunu gösterir.

Eskişehir'in nüfusu ve fizikî durumu hakkında XVI. yüzyıl öncesine ait bilgi yoktur. Yalnız Cacaoğlu'nun vakıfları dolayısıyla XIII. yüzyıl sonlarında şehrin oldukça geniş ve kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki siyasi gelişmeler doğrultusunda hareketli bir bölgede yer alması, Osmanlı hâkimiyetine girdiği döneme kadar buranın yeniden harap hale geldiğini düşündürmektedir. Nitekim Osmanlı hâkimiyeti sonrasında şehir uzun süre toparlanamadı. XVI. yüzyılın ilk yarısında Eskişehir'de yedi mahalle vardı (Orta Mescid, Alaca Mescid, Hacı Atmaca, Salı Mescidi, Paşa, Dede, Türkmenler). Bunlardan üçü mescidler çevresinde teşekkül etmişti. En kalabalık mahallelerini ise Orta Mescid (51 hâne), Salı Mescidi (24 hâne) ve Alaca Mescid ile (23 hâne) Hacı Atmaca (23 hâne) mahalleleri oluşturuyordu. Türkmenler mahallesi 11 hâne ile en az nüfusa sahipti ve muhtemelen şehrin dış mahallesi durumundaydı. Şehir, İstanbul'dan başlayıp Tebriz-Bağdat ve Mısır'a giden üç büyük yol şebekesinin sağ kolu üzerinde önemli bir geçiş yeri olduğundan Kanûnî devrindeki İran seferleri sırasında Osmanlı ordusunun başlıca menzil noktalarından biriydi ve bu özelliği sebebiyle halkı avânız türü vergilerden muafı. Bu durum, şehrin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek gelişmesine yol açtı. Fakat civarında bulunan şehirlere nisbetle bu büyüme çok yavaş oldu. XVI. yüzyıl başında 172 hâne olan nüfusu aynı yüzyılın ikinci yarısında 517 hâneye yükseldi; mahalle sayısı ise sekizdi. Yeni kurulduğu anlaşılan Mahalle-i Cedîd 15 hanelik küçük bir mahalleydi. Buna karşılık "Merhum Hacı Mustafa Paşa" adıyla kayıtlı Paşa mahallesi 163 hâne gibi yüksek bir sayıya ulaşmıştı, Orta Mescid mahallesi ikinci sıraya düşmüştü (126 hâne). Bütün bu rakamlara göre şehrin nüfusu XVI. yüzyılın ilk yarısında 1000'den 3000 dolayına yükselmişti. Fizikî bakımdan fazla bir gelişmeye sahne olmamakla birlikte nüfus artışı iki katına çıkmış, mevcut mahalleler kalabalık yerleşme yerleri olarak büyümüştü. Bu da muhtemelen şehrin fizikî kapasite itibariyle belirli nisbette artan nüfusu kaldırabilecek durumda olduğunu göstermektedir. Nitekim Matrakçı Nasûh'un eserinde yer alan Eskişehir minyatüründen anlaşıldığında gö-

Eskişehir'in XVI. yüzyıl içindeki durumunu gösteren bir minyatür (Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, 10 Ktp., TY, nr. 5964, vr. 109^a)

Kurşunlu Camii ve Külliyesi - Eskişehir

re Irakayn Seferi (1534) sırasında burası fizikî bakımdan orta kapasitede bir şehirdi. Etrafı yarım surlarla çevrili olup dış kesimde birtakım zâviyeler vardı. Sur içinde Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Mustafa Paşa (Kurşunlu) Camii ve Külliyesi, bunun altında ovaya doğru diğer eserler ve Porsuk çayının az ilerisinde kaplıcalar yer alıyordu. 1555'te buradan geçen ve şehri uzaktan gören Hans Dernschwam ise buranın dağ silsilesi eteğinde bulunduğunu, yakınlarında da bir kaplıca olduğunu belirtir (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 312).

Eskişehir XVII. yüzyılın ilk yarısında önceki durumunu korudu. *Cihannümâ*'ya göre burada cuma namazı kılınabilir iki cami vardı; hanlar ve çarşı kesimi ova da ılıca yakınındaydı; iki önemli ziyaretgâhı Şeyh Edebâli Türbesi ile Şeyh Sühreverdî Tekkesi'ydi (s. 642). 1641-1642'de burayı gören bir yahudi seyyahı Eskişehir'de dört han ile 130 kadar dükkân bulunduğunu tesbit etmiştir (bk. Lewis, sy. 3 [1956], s. 104-105). Evliya Çelebi ise şehirde on yedi mahalle olduğunu, hânelerinin bağlık ve bahçelik durumda olup cami ve mescidler yanında yedi sıbyan mektebi, yedi tekke, yedi han, çarşısında 800 dükkân bulunduğunu belirtir ve kaplıcalardan söz eder (*Seyahat-nâme*, II, 12-13). Bu ifadelerden şehrin XVII. yüzyılın ikinci yarısında gelişmesini sürdürdüğü, fizikî yönden olduğu kadar nüfus bakımından da kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. 1680'de buradan geçen de Rochefort küçük bir şehir olarak andığı Eskişehir'i kalabalık, yiyecek içeceği bol bir belde şeklinde tarif eder. XVIII. yüzyılda bu durumunu koruyan şehir, 1121 (1709) tarihli avârız tahririne göre 179'u askerî statüde, 145'i sivil reâyâ olmak üzere 324 nefer erkek nüfusa sahipti. Bu rakama göre burada en az 2000 kişi yaşıyordu. Söz konusu tarihte şeh-

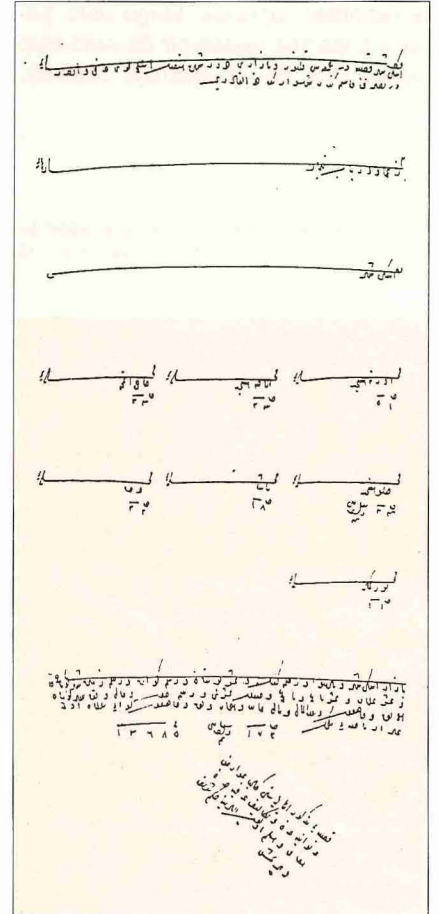
rin muafiyeti sürüyor, halk menzil hizmetleri, yolların tamiri, değirmen bendlerinin temizlenmesi, beylerbeyi ve sancak beylerine hizmet etmeleri gibi sebeplerle fevkalâde vergileri vermiyordu (BA, KK, nr. 2567, vr. 18^b). Şehri XIX. yüzyılda gören bazı seyyahlar buradan küçük, kirli bir kasaba olarak söz ederken bazıları nisbeten büyük, canlı fakat pek mamur bir yer olmadığını yazarlar. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde buraya gelen Ch. Texier şehrin uzaktan görünüşünün güzel olduğunu, evlerin üzerinden yükselen 7-8 minare görülebildiğini, biri evleri, diğeri çarşı ve hamamların bulunduğu ticaret yerlerini içine alan iki mahalleye ayırdığını, en önemli sanayi dalının lüle taşı işletmesi olduğunu belirtir (*Küçük Asya*, II, 345). Ancak demiryolunun inşası XIX. yüzyılın sonlarında şehrin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. V. Cuinet, ovanın güneyinde tepenin yamacına zarif bir şekilde yayılmış bulunan müslüman mahalleleri yanında Porsuk çayına doğru etekte hristiyan mahallelerinin (Rum ve Ermeni) yer aldığını, pazar ve kaplıca kesiminin de burada bulunduğunu belirtir. Ayrıca bu sıralarda Rumeli muhacirlerinin şehre iskânı nüfusu arttırmış, fizikî gelişmeyi desteklemiş ve ova tarafında yeni mahalleler kurulmuştu. 1886'da 15.000 dolayında tahmin edilen şehrin nüfusunu V. Cuinet 19.023 olarak gösterir; bunun 1147'sinin Rum, 715'inin Ermeni, otuzunun Latin olduğunu yazar. Bu sırada şehirde on bir cami, altı mescid, üç medrese, iki kilise, dört tekke, yirmi beş han, otuz mağaza, 700 kadar da dükkân vardı. 1891'de Bağdat demiryolu hattının Bilecik'e ulaşması ve iki yıl içinde de Eskişehir üzerinden Ankara'ya varışı, 1896'da Eskişehir-Konya hattının inşası şehir için bir dönüm noktası oldu; I. Dünya Savaşı öncesinde nüfusu 25-30.000 dolayına ulaştı.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine yapılan Mondros Mütarekesi'nden sonra 23 Ocak 1919'da Eskişehir İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizler'in Ermeniler'le iş birliği yapmaları, halka zulmetmeleri, Türk subaylarını tutuklamaları üzerine Sivas Kongresi toplantı halinde iken Mustafa Kemal Paşa'dan gelen tâlimat üzerine Ankara'daki 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşa Eskişehir hareketini başlattı. İngilizler 20 Mart 1920'de Eskişehir'i boşalttılar. Haziran 1920'de Garp Cephesi Türkiye Büyük Millet Meclisi ta-

rafından Eskişehir'de oluşturuldu. Anadolu'da büyük bir saldırıya geçen Yunanlılar'ın Sakarya hattında durdurulmasının planlanması üzerine Türk kuvvetleri geri çekilince 20 Temmuz 1921'de Eskişehir Yunanlılar tarafından işgal edildi; 30 Ağustos Zaferi'nden sonra da kurtarıldı (2 Eylül 1922).

Osmanlı idarî teşkilâtının ilk uygulandığı yerlerden biri olan Eskişehir, adı daha önceki dönemlerde ortaya çıkmış olan Sultanönü sancağının merkez kazası durumundaydı. Anadolu beylerbeyliğine bağlı olan sancak XVI. yüzyıl başlarında Eskişehir Bilecik, İnönü, Seyidgazi kazaları ile Karacahisar ve Günyüzü nahiyelerinden oluşuyordu. Bu durumunu XVI. yüzyılın ikinci yarısında da koruyan Sultanönü sancağı *Cihannümâ*'ya göre XVII. yüzyılda Eskişehir, İnönü (Bozöyük), Bilecik, Seyidgazi, Karacaşehir, Kalacık-ı Sultanönü ve Akbiyık kazalarından ibaretti. Sancak beyi Eskişehir'de oturuyor-

XVI. yüzyıl başlarında Eskişehir mahallelerini gösteren bir belge (BA, TD, nr. 116, 5423)

du. XVI. yüzyılda sancağın köy sayısı 550 kadardı. Sultanönü sancağı XIX. yüzyılda yeni idarî teşkilât gereği kaldırılıp Eskişehir kazası adıyla Hüdâvendigâr vilâyetine bağlandı. Bölge 1768'den itibaren Kırım'dan ve daha sonra Rumeli'den gelen göçmenler tarafından iskân edildi. Buraya yönelik asıl göç 93 Harbi'nden sonra Kafkasya'dan oldu. Ovada birçok göçmen köyü kuruldu. Bu göç hareketlerinden önce yerleşme dağ yamaçlarında, ormanların kıyısında, ovanın dağlarla temas ettiği ilk teraslarda yoğunlaşmıştı. Ancak ziraat sahaları ovalara doğru yayılmış, bilhassa çeltikçilik bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştu. Tahıl üretimi ekonomik faaliyetin başında yer alıyordu. Özellikle sancağa at yetiştiriciliği ayrı bir önem kazanmıştı. Bununla ilgili özel bir teşkilât da kurulmuştu.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü sancağı 11.061 hâne, 1845 mücerred nüfusa sahipti ve bunun 1079 hânesi şehirlerde ikamet ediyordu. Bu rakamlara göre sancağın toplam nüfusu 60.000'e ulaşmaktaydı. Eskişehir kaza olarak Bursa vilâyetinin Kütahya sancağına bağlandıktan sonra eski sancak sınırları oldukça daralmış, Seyidgazi nahiyesi ve 152 köyü ile birlikte XIX. yüzyıl sonlarına doğru kaza nüfusu 67.074'ü bulmuştu. Bunun 48.200'ü müslüman, 12.700'ü Rum, 6074'ü Ermeni, 100'ü de yahudi idi (Cuinet, IV, 208).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 438, s. 219-244; BA, MAD, nr. 4108, 18333; TK, TD, nr. 145; BA, KK, nr. 2567, vr. 18^b; Strabon, *Coğrafya: Anadolu* (trc. Adnan Pekman), İstanbul 1987, XII-XIV, 75; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 236; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 341, 351; Ahmedî, *Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman* (nşr. Çiftçioğlu N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri I* içinde), İstanbul 1949, s. 15; Aşıkpaşazâde, *Târih* (Atsız), s. 99, 105, 151 ve tür.yer.; Neşrî, *Cihannümâ* (Uhat), I, 61, 73; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irâkeyn*, vr. 109^a; H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (trc. Yaşar Önen), Ankara 1992, s. 312; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 642; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 12-13; Texier, *Küçük Asya*, II, 343-346; Cuinet, IV, 208; Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Dîn'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 202; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1971, s. 508; a.m.f., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1975, s. 206; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1981, s. 69; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 140-144; Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992; Ahmed Refik [Altınay], "Fatih Zamanında Sultan Öyüğü", *TTEM*, XIV/3 (1340), s. 129-141;

Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İFM*, XV (1953), s. 189-208; B. Lewis, "1641-1642'de Bir Karayit'in Türkiye Seyahatnâmesi" (trc. F. Selçuk), *VD*, sy. 3 (1956), s. 104-105; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 938; Besim Darkot, "Eskişehir", *İA*, IV, 384-387; J. H. Mordtmann — [Fr. Taeschner], "Eskişehir", *EI²* (İng.), II, 715.

YUSUF OĞUZOĞLU – FERİDUN EMECEN

Bugünkü Eskişehir. Millî Mücadele yıllarının sonunda 2 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtulan Eskişehir, on üç ay süren işgal esnasında yarı yarıya harabe yığını haline gelmiş, özellikle şehrin ortasında bulunan ticaret merkezi Yunanlılar tarafından ateşe verilerek yakılmıştı. 1925 yılında vilâyet merkezi olan Eskişehir o tarihten itibaren hızla gelişmeye, işgal ve sonrası yıllarının tahribatını gidermeye ve tekrar kalkınmaya başladı. Bu safhada şehrin merkezî kısımlarındaki yangın alanları taş binalarla doldu, nüfusu da artma temayülü gösterdi. 1927 sayımında 32.103 olan nüfusu 1935'te 47.045'e yükseldi. Bu hızlı nüfus artışını karşılayabilmek için İstiklâl, Hoşnudiye, Ârifiye gibi mahalleler kuruldu. Şehir bu şekilde yeni mahallelerin ilâvesiyle alanını genişletirken bir yandan da sanayi hamleleri yaparak görünümünü değiştirdi. Eskişehir'in en eski sanayi kuruluşu olan demiryolu cer atölyesi (kuruluşu 1894) bu dönemde iki misli genişletildi. 1933'te Türkiye'nin ilk dört şeker fabrikasından biri burada kuruldu. Ayrıca savunma sanayiine ait uçak tamir atölyeleri, kiremit ve tuğla fabrikaları, yağhane ve tabakhane gibi kuruluşlar da devreye girmiş ve Eskişehir eski ziraî merkez görünümünü terk ederek ticaret ve endüstri şehri görünümünü kazanmıştır. Şehrin nüfusu 1940'ta 60.000'i 1945'te 80.000'i geçerek 1950 sayımında 89.879'a ulaştı. 1940-1950

arasındaki on yıl içinde şehrin hızlı büyümesi sonucunda yerleşim alanları ile çarşı arasında bulunan boşluklar dolmuş, Eskişehir'in meşhur bostanları da iskân sahası haline dönüşmüştür. Ayrıca şehrin kuzeydoğusunda Şeker mahallesi ve Yenimahalle, kuzeybatısında Kızıltoprak, Eskibağlar, Yenibağlar, Yenigüllük mahalleleri kurulmuştur. Şehrin gerek alan üzerindeki gelişme hızı, gerekse nüfus artışı 1950-1970 arasındaki dönemde daha yüksek bir seviyeye ulaştı.

5-6 Mart 1950 gecesi başlayıp 24 saat devam eden su baskını sonucunda şehrin orta ve kuzey kesimindeki mahalleler Porsuk'un suları altında kalarak büyük zarara uğradı. Bu sel felâketi sonucunda evleri yıkılanları yerleştirmek için Yenigüllük ve Yenibağlar mahallelerinin kuzeyinde yeniden 700 kadar ev yapılarak şehrin alanı kuzeye doğru biraz daha genişletildi.

Bu yıllarda Türkiye genelinde demiryolu ulaşımı önemini yitirmeye, buna karşılık karayolları ülke çapında daha fazla önem kazanmaya başlayınca Eskişehir karayolu ağı içinde önemli bir kavşak yeri olma özelliği kazandı. Bu özellik de şehrin gelişmesini kamçılıdı. Şeker fabrikasına bağlı olarak kurulan makine fabrikası ile 1968'de özel kesimden devralınan basma fabrikası bu dönemdeki en önemli kamu yatırımlarıdır. Bütün bu gelişmeler sonucunda şehrin nüfusu 1955'te 120.000'i, 1960'ta 150.000'i aşarak 1970 yılında 216.373'e yükseldi. Nüfus artışına paralel olarak şehrin özellikle kuzeye doğru genişlemesi sürdü. Yeni göçmen mahalleleri kuruldu. Şehrin çeşitli yerlerinde tesis edilen kamuya ve özel teşebbüse ait sanayi kuruluşlarının çevresinde toplanan mesken alanları ile şehir dağınık ve bazan da sıç-

Eskişehir'den bir görünüş ve kentteki Anadolu Üniversitesi binaları - Eskişehir

